

۱۱. جزوه نیک نیازی، مقاله سر عقب افتادگی ملل مسلمان، صفحه ۱۲۲-۱۲۵ نیز نگاه کنید به مرز میان دین و سیاست، پاروقی صفحات ۲۸-۳۱
۱۲. مرز میان دین و سیاست، صفحات ۵۱-۵۰.
۱۳. راه طی شده، صفحات ۷۸-۷۶.
۱۴. اسلام جوان، ص ۳۹
۱۵. ما و اقبال، ص ۱۸۶ (پاروقی).
۱۶. نگاه کنید به اسلام شناسی ۱ و ۲، ص ۶۷، ایضاً میعاد با ابراهیم، ص ۱۰۲
۱۷. اسلام شناسی، درس دهم: فلسفه تاریخ - سلسله درسهای ۲۲-۲۵، ص ۱۶-۱۷
۱۸. درس اسلام شناسی: برخیزیم و گامی فرا پیش نهیم.
۱۹. همان جا
۲۰. از کجا آغاز کنیم، ص ۴۸
۲۱. همان، ص ۵۱-۵۲
۲۲. همان، ص ۵۲
۲۳. مرحوم مطهری در خطابه «رهبری نسل جوان» سخنی می گوید بسیار قریب به همین معنا: ما باید این خیال را از کله خود بیرون کنیم که نسل جدید را با همان متد قدیم رهبری کنیم (ده گفتار، ۱۷۹).
۲۴. ده گفتار، مقاله احیاء فکر دینی، صفحات ۱۰۸-۱۲۸.
۲۵. ده گفتار، مقاله رهبری نسل جوان، ص ۱۹۰
۲۶. بحثی درباره مرجعیت و روحانیت، ایضاً ده گفتار: مقاله مشکل اساسی در سازمان روحانیت.
۲۷. مرحوم مطهری در پاروقی بر «واقعیت و هستی اشیا» که مقاله هفتم از جلد سوم کتاب اصول فلسفه و روش رئالیسم است، توضیحات سودمند و توفی در مورد تحول اندیشه حکیمان درباره وجود و ماهیت و پیدایش و طرح مسئله اصالت وجود و اعتبارت ماهیت می دهد و در انتها می افزاید: «از مجموع آن چه تاکنون گفته شد معلوم شد که مسائل وجود و بالآخره دو مسئله اساسی آنها (اصالت وجود و تشکیک وجود) بیش از آن اندازه که مستند به فلسفه قدیم یونان است از یک طرف مستند به نظریه عرفا است و از طرف دیگر در نتیجه مبارزه با عقاید متکلمین پیدا شده... این جانب در نظر دارد تحت عنوان تحول منطق و فلسفه در اسلام مسائل منطق و فلسفه را یکایک مورد بررسی قرار دهد و میراث قدیم یونان را از آن چه بعداً افزوده شده روشن

- کند و ضمناً ارزش واقعی نظریه ها را بیان نماید. مقدمات این کار تا اندازه ای فراهم شده و یاداشتهای مفید نیز در این زمینه تهیه شده (مقاله هفتم، پاروقی ص ۶۳)
۲۸. نگاه کنید به علل گرایش به مادبگیری، صفحات ۱۱۲ به بعد، در بحث از مناسبات احتیاج معلول به علت.
۲۹. «من برخلاف بسیاری از افراد از تشکیکات و ایجاد شبهه هایی که در مسائل اسلامی می شود، با همه علاقه بی و اعتقادی که به دین دارم بهیچ وجه ناراحت نمی شوم. بلکه در ته دلم خوشحال می شوم. زیرا معتقدم که این آئین مقدس آسمانی در هر جبهه از جبهه ها که بیشتر مورد حمله و تعرض واقع شده با نیرومندی و سرافرازی و جلوه و رونق بیشتری آشکار شده است. خاصیت حقیقت چنین است که شک و تشکیک به روشن شدن آن کمک می کند (نظام حقوق زن در اسلام، ص ۲۲)
۳۰. God of Gaps
۳۱. مقدمه علل گرایش به ما دیگری، چاپ هشتم، صفحات ۱۶-۲۵، و نیز کتاب اخیر الطبع تماشگاه راز، صفحات ۴۱-۲۵
۳۲. «در حدود اوایل قرن دوم هجری دسته بی در میان مسلمین به وجود آمدند که خود را زاهد و صوفی می نامیدند... این روش و مسلک در جهان سابقه داشت. در یونان و در هند... متأسفانه مبارزه هایی که به این نام شده و می شود، هیچیک مبارزه با این بیماری یعنی با این طرز تفکر نیست. مبارزه با اسماء الفاظ و افراد و اشخاص است... با آنکه به علت جهل و قصور درک مبارزه کنندگان، یک سلسله افکار عالی و لطیف که شاهکار انسانیت است دست کمتر کسی به آنها می رسد. مورد حمله قرار می گیرد... (داستان راستان، جلد اول، صفحات ۳۶-۳۷)
۳۳. اشاره به آیه ۳۹ سوره نساء: واللاتی تخافون نشوزهن فظوهن و اهجرهن فی المضاجع واضربوهن فان اطعنکم فلا تبنوا علیهن سییلا.
۳۴. تعبیر ماخوذ از مرحوم مطهری است در نظام حقوق زن در اسلام، ص ۸۶.
۳۵. مقدمه چاپ هشتم علل گرایش به مادبگیری.
۳۶. مأخوذ از مولانا: کان قدم نستان شکرهم هم زمن می روید و من می خورم
۳۷. نظام حقوق زن در اسلام، ص ۸۶.
۳۸. انسان و ایمان، ص ۱۰.
۳۹. در وحی و نبوت و نیز در مقدمه جلد پنجم روش رئالیسم.

تعریف دایرة المعارف و فرق آن با لغتنامه

دایرة المعارف - همچنان که از معنی لغوی آن برمی آید - مجموعه ای است از مقالات فشرده از همه رشته های دانش بشری، و یا یکی از رشته های دانش بشری، که برحسب نظامی خاص (عموماً الفبایی) مرتب شده است. در بخش مرجع کتابخانه ها، هیچ يك از کتابهای مرجع به اندازه دایرة المعارف کار برد ندارد. در کتابخانه های عمومی و مدارس بیش از پنجاه درصد سئوالات با کمک دایرة المعارفها پاسخ داده می شود. تفاوت اساسی دایرة المعارف با لغتنامه در این است که لغتنامه اساساً ناظر به لغات است، در حالی که دایرة المعارف بیشتر ناظر به اطلاعاتی در باب موضوعهای گوناگون و بحث کمابیش مختصری از آنهاست؛ اگرچه در بسیاری موارد نمی توان حدود و مرز قاطعی میان کتاب لغت و دایرة المعارف معین کرد.

دایرة المعارفها را بشناسیم

نورالله مرادی

تاریخچه دایرة المعارف نویسی: از یونان و چین تا عصر حاضر

دایرة المعارفهای امروزی گذشته ای بسیار طولانی و مشخص دارند. در روزگار باستان که فلسفه در برگیرنده همه موضوعات دانش بشری بود و تشعب علوم عملی نشده بود، «فیلسوف» به کسی اطلاق می شد که جامع همه علوم و دانش زمان خود بود. از این رو آثار فلاسفه باستان مجموعه ای بود از «دایرة دانش». در مجموعه آثار افلاطون و ارسطو خلاصه ای سیستماتیک از این دایرة دانش را می بینیم که در ارتباط با این سؤال «شناخت شناسی» یعنی «چه می دانم؟» است. افلاطون معتقد بود که برای بهتر اندیشیدن لازم است که آدمی همه چیز را بداند. بسیاری ارسطو را نخستین کسی می دانند که اقدام به گردآوری مجموعه اطلاعات بشری کرده است. بسیاری نیز نقش مشرق زمین را در تاریخ دایرة المعارف نویسی از نقش مغرب زمین قدیمی تر می دانند.

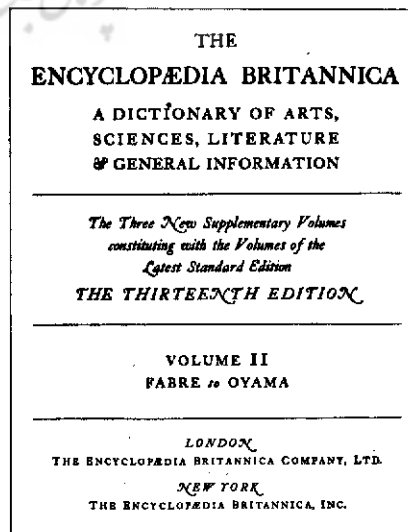
چینیها نخستین ملتی بودند که حدود ۲۰۰۰ سال پیش، به تدوین دایرة المعارف همت گماشتند: دایرة المعارفهای چینی بیشتر مجموعه هایی بود از آثار ادبی که کم و بیش به صورت فرهنگی و بیشتر توسط محققان برجسته تدوین شده بود. نخستین دایرة المعارف چینی آینه امپراتور بود که در سال ۲۰۲ میلادی به دستور خاقان وقت چین تدوین شد.

پاره ای از متخصصان نیز کتاب تاریخ طبیعی پلینی مهین را به جهت روش گردآوری آن، نخستین دایرة المعارف جهان شمرده اند. این کتاب ۳۷ جلدی شامل ۲۴۹۳ فصل است و بصورت رده ای تنظیم شده است و حدود ۲۰/۰۰۰ مدخل را تحت عناوینی چون جهان شناسی، نجوم، هواشناسی، جغرافی، جانورشناسی،

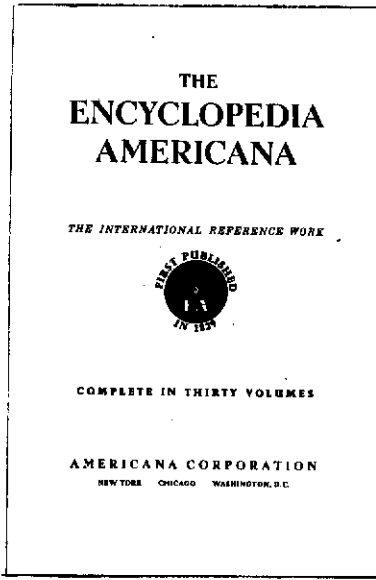
گیاشناسی، پزشکی، جادو و هنرها در برمی گیرد. پلینی برای تدوین این اثر، متجاوز از ۲۰۰۰ جلد کتاب از نویسندگان روزگار خود را بررسی کرد.

به جهت شرایط اجتماعی - فرهنگی دنیای کهن و از آنجا که تحصیل علم از امتیازات طبقه ای خاص بود، این دایرة المعارفها - و یا مجموعه های دانش بشری - اغلب برای استفاده گروه خاصی تدوین می شد و توده مردم از استفاده از آنها محروم بودند. بعضی از فضایی قرون وسطی سعی در گرد آوردن دایرة المعارف گونه هایی کردند. از آن جمله است اثر ایسیدوروس قدیس^۱ از اهالی سویل (حدود ۵۶۰ - ۶۳۶ م) که کتاب اشتقاقیات وی مجموعه ای است از دانش عصر او. محقق انگلیسی رابانوس ماروس^۲ (حدود ۷۷۶ - ۸۵۶ م) کتاب در باره جهان را به رشته تحریر در آورد؛ که در واقع سرقتی بود از کتاب اشتقاقیات. این دایرة المعارف شهرت بسیار کسب کرد و در تمام قرون وسطی مورد استفاده بود. در قرون وسطی تعداد زیادی دایرة المعارف موضوعی نیز در زمینه های تاریخ، پزشکی، کشاورزی، جانورشناسی و دامپزشکی تدوین شد؛ که اغلب به فرمان امپراتوران روم شرقی بود. راهبه ای به نام هراد^۳ (متوفی به سال ۱۱۹۵ م) نخستین زنی است که در قرن دوازدهم میلادی، دست به تهیه و تدوین يك دایرة المعارف زد. در این قرن هونوریوس این - کلیوسیوس^۴ دایرة المعارف گونه ای با نام آینه جهان منتشر کرد. مشهورترین دایرة المعارف قرون وسطی Speculum majus اثر ونسان بووه^۵ از رهبانان دومینیکنی بود که در سال ۱۲۴۴ میلادی تدوین شد. این اثر شامل ۱۰/۰۰۰ فصل است در ۸۰ مجلد. مطالب این دایرة المعارف تحت سه عنوان اصلی: تاریخ، علوم طبیعی و فیزیکی، و علوم اخلاقی تنظیم شده است. ونسان بووه خاطر نشان می کند که نه فقط کار او باید دنبال شود، بلکه نقط نظرهایی که او گردآوری کرده باید مورد قبول قرار گیرد و تقلید شود.

حدود سال ۱۴۶۰ کاکستون^۶ دایرة المعارف آینه جهان را به انگلیسی ترجمه کرد. در اوایل قرن پانزدهم بزرگترین دایرة المعارفی که تاکنون تدوین شده یعنی یونگ لو تاسین^۱ به معنی «دستنامه بزرگ» منتشر شد. متأسفانه قسمتهای کوچکی از این مجموعه ۹۳۷ / ۲۲ فصلی باقی مانده است که در سال ۱۹۶۳ منتشر شد. در سال ۱۵۴۱ رینگل برگ بازلی^۲ مطالعات شبانه، یا دایرة کامل تعلیم و تربیت را منتشر می کند، به اعتقاد پاره ای از متخصصان، این نخستین اثری است که واژه «دایرة المعارف» را به

کار برده است.

در اوایل قرن هفدهم، فرانسویس بیکن آثارش را براساس رده بندی جدیدی از شناخت دانش بشری تدوین کرد که در حقیقت يك دایرة المعارف موضوعی به حساب می آید. سه تن از متخصصان دایرة المعارف در سده هفدهم عبارت اند از: یوهان هاینریش الستد^{۱۱}، پیر بایل^{۱۲} و لوئی مورری^{۱۳}. الستد در سال ۱۶۲۰ کتاب *Septem Tomis Distmita Encyclopaedia* را منتشر کرد که احتمالاً نخستین دایرة المعارفی است که به «نظم و ترتیب» توجه زیادی کرده است. مقالات این دایرة المعارف در ۳۵ مجلد و تحت هفت عنوان کلی تدوین شده است. مورری در سال ۱۶۷۴ کتاب فرهنگ بزرگ تاریخی^{۱۴} را منتشر کرد. در سال ۱۶۹۷ پیر بایل به تصحیح خطاها و کمبودهای اثر مورری، همت گماشت و کتاب فرهنگ تاریخ و نقد^{۱۵} را منتشر کرد.

دایرة المعارف به معنای امروزی آن، از سده هجدهم آغاز شد. در سال ۱۷۰۱، یکی از رهبانان فرانسویسکنی به نام ون سنزو ماریا کورونلی^{۱۶} نخستین دایرة المعارف ایتالیایی را با عنوان *Biblioteca Universale Sacrapofama* منتشر کرد. از این دایرة المعارف فقط هفت جلد منتشر شد که به ترتیب الفبایی مدخلهای (A - Caque) را در برمی گیرد. در این قرن ولتر فرهنگ فلسفی خود را منتشر کرد که به صورت الفبایی تنظیم شده بود. در سال ۱۷۰۴ جان هریس انگلیسی، نخستین دایرة المعارف الفبایی انگلیسی را با عنوان قاموس فنی، یا فرهنگ انگلیسی جهانی هنر و علوم^{۱۷} منتشر کرد. در سال ۱۷۲۸ افرهیم چیمبرز^{۱۸}، که می توان وی را نخستین دایرة المعارف نویس بزرگ انگلیسی خواند، اثر معروفش به نام *دانشنامه*^{۱۹} را منتشر کرد که عنوان فرعی آن عبارت بود از «فرهنگ جهانی هنر و علوم، حاوی معانی واژه ها و پاره ای از مفاهیم و موضوعات در زمینه های هنرها و علوم الهی و انسانی». ویرایش دوم *دانشنامه چیمبرز* را یک انگلیسی مقیم فرانسه، به نام جان میلز^{۲۰} به فرانسه ترجمه کرد، ولی ناشران فرانسوی برای عقیده بودند که این اثر نیاز به دخل و تصرف زیادی دارد، برای انجام این مهم، ابتدا پل دوگوا دو مالو^{۲۱} و سپس دنیس دیدرو^{۲۲} در نظر گرفته شدند. این دایرة المعارف به دایرة المعارف فرانسوی شهرت دارد. مجلد اول این اثر با مقدمه معروف دالامبر در سال ۱۷۵۱ منتشر شد. دانشمندانی چون ولتر، روسو، کندیلاک، دالامبر، منتسکیو، تورگو، اولباک، مارموتل و... که به «اصحاب دایرة المعارف» مشهور گردیده اند، در انتشار این اثر همکاری داشتند. عنوان کامل این دایرة المعارف جدید عبارت بود از *دایرة المعارف*، یا

فرهنگ مستدل علوم، صنایع، و حرف. با انتشار دو جلد اول، دولت از کار نشر آن به دلیل توهین به حاکمیت پادشاه وقت و کلیسا جلوگیری کرد و دید رو به زندان افتاد. بار دیگر زوزوئیتها کوشیدند تا کار را ادامه دهند، لیکن با اتمام جلد هشتم در سال ۱۷۵۷، بار دیگر دولت انتشار آن را توقیف کرد. به ناچار دالامبر در سال ۱۷۵۹ از کار کناره گیری کرد و دید رو خیر یافت که مقامات دولتی قصد دارند تا با شناسایی محل کار او، نسخه های خطی را از بین ببرند؛ از این رو توافق شد که هیچ جزئی از اثر پیش از کامل شدن آن منتشر نشود. تا سال ۱۷۶۵ نزدیک به ۱۰/۰۰۰ صفحه از متن چاپ شد و حدود ۴۲۵۰ نفر آن را مشترک شدند. با هر دروسری بود، دید رو چاپ پنهانی کتاب را در ۲۸ مجلد، در سال ۱۷۷۲ به پایان رساند. در سالهای ۱۷۷۶ تا ۱۷۷۷ پنج مجلد پیوست و در سال ۱۷۸۰ دو جلد نمایه تحلیلی به آن افزوده شد.

در دو سده اخیر، دایرة المعارف فرانسوی الگوی دایرة المعارف نویسی بوده است. دیدرو در مقدمه خود، این اثر را به فرانسویس بیکن تقدیم کرده تا دین خود را در استفاده از مشی و روش او در تدوین دایرة المعارف فرانسوی ادا کرده باشد. از آنجا که دایرة المعارف فرانسوی الگوی دایرة المعارفهای بعدی است، پس مشی بیکن از این طریق به دایرة المعارفهای بعدی راه یافت و در آنها به کار گرفته شد.

به غیر از چیمبرز و دیدرو، باید از تسدلر^{۲۳} که اثر ۶۴ جلدی او با عنوان قاموس جهانی^{۲۴} در فاصله سالهای ۱۷۳۲ تا ۱۷۵۰ منتشر شد یاد کرد. اصحاب این دایرة المعارف عبارت بودند از نه نفر

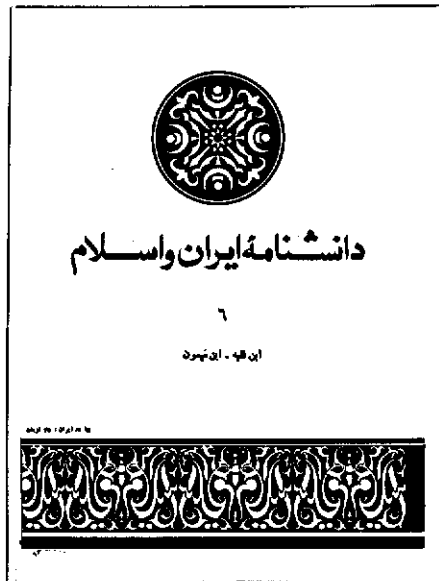
مورد استفاده قرار می گرفتند. ویرایش یازدهم که در سالهای ۱۹۱۰-۱۹۱۱ در بیست و نه جلد منتشر شد، از نظر ضوابط نظری و فکری، همپای ویرایش نهم بود. اما پاره ای از مقالات رساله گونه ویرایش نهم به چند بخش تقسیم شده بودند. تجربه نشان داد که پاره ای از این مقالات کوتاه، کاربرد بهتری در بخش مرجع داشتند.

ویرایشهای نهم و یازدهم نه فقط از نظر سیر تاریخ بریتانیکا حائز اهمیت هستند، بلکه بطور کلی در زمره آثار تاریخی محسوب می شوند و حتی بعضی، این دو ویرایش را همپای ده فرمان موسی می دانستند. در سال ۱۹۲۰ سیرز^{۱۸} و شرکایش، امتیاز نشر دایرة المعارف بریتانیکا را خریداری کردند. در سال ۱۹۲۹ ویرایش چهاردهم این اثر در ۲۳ جلد متن و یک جلد نمایه منتشر شد. در این ویرایش طول مقالات کوتاه شده بود. این نخستین ویرایشی بود که توسط تایمز لندن (یعنی ناشر انگلیسی ویرایشهای قبلی) نظارت نمی شد. در سال ۱۹۴۱، دانشگاه شیکاگو با خرید حق امتیاز، انتشار آن را به عهده گرفت.

ویرایش پانزدهم دایرة المعارف بریتانیکا، با طراحی نو منتشر شد. این ویرایش نتیجه تلاش ۱۷ سال کار و صرف ۳۲ میلیون دلار پول بود. ویرایشگران بریتانیکا، به این نتیجه رسیده بودند که مجموعه ای با نظام الفبایی از مدخل هایی که با یکدیگر بی ارتباط هستند، نمی تواند درخور دامنه رشد فزونگیر دانش بشری باشد. طرح جدید می بایستی سه نیاز مشخص استفاده کنندگان را به نحوی مؤثرتر برآورد:

- ۱- کسب حقیقت یا حقایق، با سرعت و سهولت؛
  - ۲- کشف معانی این حقایق؛
  - ۳- تجدید نظر در تمام زمینه های یادگیری.
- راه حل این مشکل را مورتیمر آدلر^{۱۹} نویسنده و ویرایشگر بریتانیکا ارائه داد. وی دایرة المعارف را به سه بخش مستقل تقسیم کرد و هر بخشی را با واژه سازهای کلاسیک نما نام گذاری کرد: پرویدیا، ماکرویدیا^{۲۰} و میکرویدیا^{۲۱} که به معنی یادگیری مقدماتی، مهم و کوچک است و تمامی مجموعه سی جلدی بریتانیکا را در برمی گیرد.

پرویدیا که بخش مستقل بریتانیکا می باشد، خلاصه ای است تک جلدی از تمامی دانش بشر که به عنوان استخوان بندی و راهنمای مطالب بیست و نه جلد دیگر به کار می رود. مفهوم پرویدیا از ریشه واژه های یونانی است که اصطلاح انسیکلوپدیا را پدید آورده اند: فراگرد بزرگ (دستگاه گسترده) یادگیری. آدلر محتوی

ویراستار که هر یک مسئولیت تدوین یکی از موضوعات را برعهده داشت و در عین حال هیئت ویراستاران مسئولیت مشترک در قبال کل اثر نیز داشتند. در این سه دایرة المعارف - یعنی آثار چیمبرز، دیدرو، و تسدلر - بزرگترین خصیصه های دایرة المعارف نویسی معاصر، یعنی دارا بودن هیئت ویراستاران و نحوه تنظیم به چشم می خورد.

مهمترین دایرة المعارفهای معاصر

از مهمترین دایرة المعارفهای معاصر باید از دایرة المعارف بریتانیکا نام برد. نخستین ویرایش این اثر در سه جلد، در سالهای ۱۷۶۸-۱۷۷۱ به همت آندریوبیل^{۲۲}، کالن مک فارکوهر^{۲۳} و ویلیام سملی^{۲۴} تدوین و منتشر شد. این ویرایش که حاوی مقالات بسیار کوتاه بود، بیشتر به یک واژه نامه شبیه بود تا یک دایرة المعارف. به عنوان مثال مدخل «زن» فقط حاوی هفت کلمه بود. در سال ۱۸۱۰ ویرایش سوم بریتانیکا با همکاری گروهی از محققان منتشر شد. ویرایش سوم این دایرة المعارف در بیست جلد بود که با استقبال دانشمندان و محققان روبرو شد. در سال ۱۸۸۹ ویرایش نهم بریتانیکا، مشتمل بر بیست هزار صفحه و بیش از نه هزار تصویر منتشر شد. در ویرایش نهم ادبای بزرگی چون آرنولد، و سوین برن و دانشمندان بزرگی چون تی. اچ. هاکسلی همکاری داشتند. ویرایش نهم و ویرایش یازدهم که معروفتر بود، بعنوان «ویرایش محققان» شهرت یافت. بسیاری از مقالات بیشتر به رساله جامع و کامل شباهت داشت؛ بطوری که پاره ای از این مقالات، سالهای بعد نه تنها به عنوان مقاله دایرة المعارف بلکه بعنوان کتاب درسی

پرویدیا را به دایره دانش توصیف می کند که مانند کلوچه ای به ده قسمت بزرگ تقسیم می شود: ماده و نیرو، زمین، زندگی بر روی زمین، زندگی انسان، اجتماع انسان، هنر، فن، مذهب، تاریخ بشر، شاخه های دانش. در این ده قسمت، ۴۲ طبقه، ۱۸۹ بخش و ۱۵۰۰۰ موضوع مستقل وجود دارد که هر موضوعی نیز شامل ارجاعاتی به ماکروپدیای ۱۹ جلدی است که این خود برای مراجعه کننده همچون باغ بهشتی است با ۴۲۵۷ مقاله مهم، زندگینامه ها و توصیف های جغرافیایی که با روش سنتی الفبایی تنظیم شده است.

بدین ترتیب، مثلاً اگر خواننده ای شرح مفصلی در مورد کوه های یخ بخواهد به بخش دوم پرویدیا - کره زمین - و سپس به زیر طبقه II - پوشش سطح زمین، یعنی جو و آب های زمین - نگاه می کند. سپس زیر رده بندی «پراکندگی آبها در سطح زمین» سر عنوان «یخ» را پیدا می کند و سرانجام به «کوه های یخ و یخ پاره ها» می رسد که با ارجاعی به بخش مورد لزوم از مقاله ای طولانی در جلد نهم ماکروپدیای همراه است.

برای مسیر مستقیم تری جهت یافتن شرحی مختصر درباره «کوه های یخ» خواننده می تواند، به آسانی فهرست «کوه های یخ» را در میکروپدیای ده جلدی که بصورت مجموعه ای حقیقت یاب از ۲۱۴ / ۱۰۲ مقاله کوتاه و به شکل الفبایی تشکیل شده است پیدا کند. تعداد کلمات در هیچ یک از این مقالات بیش از ۷۵۰ واژه نیست و در برخی، حتی خیلی هم کمتر از این می باشد. در آخر هر یک از مقالات، ارجاعات لازم برای دستیابی به مقالاتی در همان زمینه در ماکروپدیای درج شده است. در این ویرایش، ۴۳ میلیون واژه در ۳۰ جلد آمده (مقایسه شود با ۳۷ میلیون واژه در دوره ۲۴ جلد ویرایش چهاردهم) و این تلاش عظیم بود.

در ماکروپدیای متخصصان سرشناسی چون آرنولد توین بی درباره ژولیوس سزار، و جان. ال. مکنزی "عالم بزرگ کاتولیک آمریکایی در باب مذهب کاتولیکی روم، و سرگوبین دوبیر" چنین شناس انگلیسی درباره سیر تکامل و کارل ساگان درباره سیارات و حیات ماورای زمین مقاله نوشته اند. گرچه بیش از نیمی از همکاران پژوهشگر انگلیسی یا آمریکایی هستند ولی مجموع ویرایشگران بریتانیکا را اهالی ۱۳۱ کشور تشکیل می دهند. مثلاً اسعد سلیمان عبد و از عربستان سعودی و خسرو مستوفی از ایران نویسندگان مقالات سکه و ایران هستند.

از دیگر دایره المعارف های غربی قرن حاضر، دایره المعارف امریکانا است. نخستین ویرایش این دایره المعارف که بر اساس

ویرایش هفتم دایره المعارف بروکهاوس تدوین شده بود، در شانزده جلد و در فاصله سالهای ۱۸۲۹ تا ۱۸۳۳ در فیلادلفیا منتشر شد. این ویرایش در سال ۱۸۳۷ تجدید نظر شد و در سال ۱۸۴۸ یک جلد بیوست به آن افزوده شد.

در سال ۱۹۰۳ ناشر امریکانا مدعی شد که طرحی نو در افکنده ولی، هنوز بسیاری از مقالات ترجمه از دایره المعارف آلمانی بروکهاوس بود. در سالهای ۱۹۱۸-۱۹۲۰ بار دیگر دایره المعارف امریکانا مورد تجدید نظر قرار گرفت و در ۳۰ جلد منتشر شد و از آن تاریخ سیاست ویرایش و تجدید نظر مداوم را در پیش گرفت.

دایره المعارف امریکانا بیشتر بر تاریخ، جغرافیای امریکا و زندگینامه آمریکائیان تأکید دارد. از این رو این دایره المعارف، بهترین مرجع برای مطالب و موضوعها و شخصیت های دست دوم و سوم آمریکایی است. در سال ۱۹۷۲ دوروتی کول دایره المعارف های امریکانا و بریتانیکا را مقایسه کرد. بنابر مطالعه او، شباهت هر دو دایره المعارف در تأکید بر زمینه های دانش بشری یکسان است. در هر دو دایره المعارف، حدود نیمی از مطالب به علوم اجتماعی اختصاص دارد و بقیه تقریباً بین علوم انسانی و علوم تقسیم شده اند. تقریباً ۳۷ تا ۳۹ درصد مقالات در زمره زندگینامه ها به حساب می آیند (به عنوان مثال مقاله بیماری سل که بیشتر زندگینامه کخ است). هر دو مجموعه به یک اندازه مصور هستند و تأکید آنها بر مناطق جغرافیایی و سیاسی یکسان است. البته همچنان که گفته شد، امریکانا بیشتر بر تاریخ و جغرافیای امریکا و کانادا تأکید دارد، در حالی که بریتانیکا تاریخ و جغرافیای ملل مختلف را در بر می گیرد. هر دو مجموعه دارای نمایه های مفصلی هستند و از آنجا که مقالات دایره المعارف امریکانا کوتاه است، استفاده از نمایه آن بسیار سهلتر است.

کول تفاوت های دو کتاب را به شرح زیر خلاصه می کند: امریکانا بیشتر عامه پسند است و حتی اندیشه های پیچیده را با زبانی ساده مطرح می کند، در حالیکه بریتانیکا بیشتر به کار متخصصان می خورد. در کار مرجع هم امریکانا برای دانشجویان سالهای اول دانشگاه و کارهای فوری و سریع بخش مرجع مفید است و بریتانیکا بیشتر به درد محققان می آید.

همتای دایره المعارف بریتانیکا در فرانسه، دایره المعارف بزرگ لاروس است. ویرایش جدید این دایره المعارف در ۲۰ جلد در سالهای ۱۹۷۲-۱۹۷۶ انتشار یافت که حدود ۴۰۰/۰۰۰ مدخل را در بر می گیرد. در فرانسه در نیمه دوم قرن نوزدهم در

دایرة المعارف در پاریس به چاپ رسید که هنوز هم در پاره ای مسائل ارزش فراوان دارد. یکی دایرة المعارف بزرگ است در ۳۱ جلد که در سالهای ۱۸۸۶-۱۹۰۲ منتشر شد و دیگری فرهنگ عمومی فرانسوی بزرگ قرن نوزدهم که در ۱۷ جلد، در سالهای ۱۸۶۶-۱۹۰۰ توسط لاروس انتشار یافت. در سالهای پیش از جنگ جهانی دوم، طرحی برای انتشار دایرة المعارف فرانسوی در ۲۱ جلد ریخته شد که پیشامد جنگ موجب تعطیل انتشار آن شد. معروفترین دایرة المعارف آلمانی بروکهاوس است که در سال ۱۹۲۸-۱۹۳۵ در بیست جلد منتشر شد. این دایرة المعارف نمونه بسیار خوبی است از يك دایرة المعارف با مقالات کوتاه و تصاویر زیاد. نخستین ویرایش این دایرة المعارف با عنوان *Frauenzimmer Lexikon* که در واقع دایرة المعارفی برای زنان بود، در فاصله سالهای ۱۷۹۶ تا ۱۸۰۸ منتشر شد که با استقبال زیادی روبرو نشد. در سال ۱۸۰۸ فردریک بروکهاوس حق نشر این دایرة المعارف را خرید و همچنان که گفته شد، ویرایش اول دایرة المعارف آمریکانا بر اساس ویرایش هفتم این دایرة المعارف تدوین شد.

از دیگر دایرة المعارفهای بزرگ قرن بیستم، دایرة المعارف اتحاد شوروی است که در سالهای ۱۹۲۶-۱۹۴۷ در ۶۵ جلد منتشر شد. ویرایش سوم این دایرة المعارف در سال ۱۹۷۰ در سی جلد و يك نمایه کامل انتشار یافت. در سال ۱۹۷۴ انتشارات کولیر (لندن) و مک میلان (نیویورک) اقدام به ترجمه این دایرة المعارف به انگلیسی کردند. از آنجا که هر جلد این دایرة المعارف به طور مستقل به انگلیسی ترجمه می شود، الفبای هر جلد از A تا Z است و به ناچار برای هر پنج جلد يك نمایه تفصیلی تهیه می شود. امید است در پایان جلد سی ام يك نمایه کامل انتشار یابد. این دایرة المعارف برای موضوعات علوم اجتماعی - که از دیدگاه متخصصان شوروی تدوین شده - حائز اهمیت است.

تاریخچه دایرة المعارفها در اسلام و ایران

در جهان اسلام نیز، همچون یونان فلاسفه بر همه علوم احاطه داشتند و از این رو، آثار بسیاری از آنها مجموعه و دایره ای از دانشهای عصر خود بود. اگر دایرة المعارف را با تعریف دقیق و مصطلح امروزی آن در نظر بگیریم، این آثار را می توانیم در زمره نخستین دایرة المعارفها به حساب آوریم، خواه آنها که همه علوم و فنون را دربرمی گرفتند و خواه آنها که فقط شامل چند شعبه از علوم می شدند. بعلاوه ایرانیان در تدوین و تهیه لغتنامه سابقه ای

بسیار طولانی دارند و این خود می تواند سرآغاز کار دایرة المعارف نویسی آنها به حساب آید. گروهی از دانشمندان یا از دایرة لغت فراتر نهاده، به فراهم آوردن شرح مفردات و اصطلاحات علمی به ویژه طب و عرفان زمان خود پرداختند که این نیز خود از مبانی تألیف دایرة المعارف تواند بود.

به هر حال، قدیمترین دایرة المعارف گونه ای که در ایران می شناسیم، دینکرت است. این کتاب که مهمترین و مفصل ترین کتاب به زبان پهلوی است، در اصل در نه مجلد بود، ولی اکنون از مجلدات نه گانه آن دو مجلد اول دردست نیست. نام اصلی این کتاب «زندآکاسیه» بود که در ادبیات پهلوی به دینکرت مشهور است. مجموع کلمات این کتاب را به تقریب ۱۶۹/۰۰۰ دانسته اند، زندآکاسیه به دست آتور فرن بگ فرخواتان (آذر فرن بگ پسر فرخزاد) در قرن دوم و سوم هجری تدوین شد. دینکرت مجموعه ای بزرگ از اطلاعات دینی و عادات و عقاید و روایات و تاریخ ادبیات مزدیسنا است. مهمترین فایده آن در این است که بیست و يك نسل اوستای عهد ساسانی در مجلد هشتم آن خلاصه شده است و ما از مطالب بعضی از این نسکها که از دست رفته است تنها از همین کتاب و یا بعضی کتب که حاوی مطالبی از آنهاست اطلاعاتی داریم. در مجلد سوم این کتاب که تقریباً حاوی ۷۳/۰۰۰ کلمه است، گذشته از بعضی مطالب تاریخی از احوال جمشید و قیام ضحاک بر او نیز سخن رفته است، مجلد چهارم نزدیک ۲/۰۰۰ کلمه و مجلد پنجم ۶/۰۰۰ و مجلد ششم ۲۳/۰۰۰ کلمه دارد. در مجلد هفتم که در حدود ۱۶/۰۰۰ کلمه دارد خصوصاً از تاریخ ایران قدیم از کیومرث تاکی گشتاسب و ظهور زردشت به تفصیل سخن رفته است. مجلد هشتم دینکرت تقریباً ۱۹/۰۰۰ کلمه و شامل خلاصه ای از ۲۱ نسل اوستاست که مجموع نسکهای اوستا در عهد ساسانی بود. مجلد نهم شامل ۲۸/۰۰۰ کلمه و متضمن خلاصه ای از مطالب مذهبی سه نسل اوستاست.

دینکرت از حیث حفظ روایات تاریخی و دینی و ملی و علمی ایرانیان چنانکه در دوره ساسانیان و اوایل عهد اسلامی بوده، اهمیت بسیار دارد و مهمترین مأخذ است که به یاری آن می توان راجع به تمدن ایران در عهد ساسانی اطلاعات ذقیقیمی به دست آورد. کتاب دینکرت در نوزده مجلد به وسیله دستور پشوتن سنجانا (۹ مجلد) و پسرش داراب سنجانا (۱۰ مجلد) با حواشی و ملاحظات و ترجمه انگلیسی و متن پهلوی و گجراتی در بمبئی چاپ شده است.

در جهان اسلام قدیمترین دایرة المعارف، منسوب است به ابن

ملاحظه می‌شود. علت آن است که اگر چه محرران این رسائل متعدد بودند، لیکن اولاً با یکدیگر روابط نزدیک داشتند و ثانیاً از حیث تصحیح الفاظ و تهذیب آنها کسی چون المقدسی نظارت داشته است. اشکال عمده در این رسالات، پراکندگی مطالب در آنهاست. بطوری که جمع آوری عقاید آنان و ترتیب خلاصه جامعی را از آنها دشوار می‌سازد.

در نیمه دوم قرن چهارم، ابو عبدالله محمد ابن احمد ابن یوسف خوارزمی دایرة المعارف گونه معروف مفاتیح العلوم را تألیف کرد. در همین حدود ابن سینا کتاب قانون را به زبان عربی تألیف کرد. قانون مهمترین تألیفات طبی ابن سینا و دایرة المعارف عظیمی است مشتمل بر حدود یک میلیون کلمه. این کتاب یکی از مهمترین و بزرگترین کتابهای طبی قرون وسطی به حساب می‌آید. قانون شامل پنج «کتاب» است که هر یک به چند «فن» تقسیم شده است. این کتاب به زبانهای عبری، لاتین و سپس به آلمانی، فرانسوی انگلیسی و فارسی ترجمه شده است. اثر دیگر شیخ الرئیس که می‌توان آنرا دایرة المعارف به حساب آورد، دانشنامه علانی است، به فارسی، در منطق و حکمت. این اثر با مرگ ابن سینا ناتمام ماند. در قرن ششم اسماعیل جرجانی، به سال ۵۰۴ هجری قمری، ذخیره خوارزمشاهی را به نام قطب الدین محمد خوارزمشاه تألیف کرد. ذخیره، دارای حدود ۴۵۰/۰۰۰ کلمه و در موضوع طب از مهمترین کتابهاست و مشتمل بر موضوعهای مختلف طبی و بهداشتی، شناختن تب و سایر بیماریها و علاج آنها، علاج آماسها و ریشها، تدبیر شکافتن و داغ کردن عضوی که تپاه شود، تدبیر شکستگی، و زهرها و پادزهرها است. از ذخیره خوارزمشاهی متنی به عربی موجود است و کتاب به ترکی و عبری ترجمه شده است.

مشهورترین و مهمترین اثر فخرالدین رازی دایرة المعارفی است از علوم متداوله زمان به نام جامع العلوم یا حدائق الانوار فی حقایق الاسرار که امام فخرالدین ابو عبدالله طبری رازی (متوفی به سال ۶۰۶ هـ. ق.) آن را به نام علاء الدین تکش خوارزمشاه در سال ۵۷۴ تألیف کرد. بعضی از نسخ این کتاب شامل جهل علم است و به همین سبب هم حاجی خلیفه آن را جامع جهل علم شمرده است. در پاره‌ای نسخ بیشتر از جهل علم و در بعضی شصت علم مورد بحث قرار گرفته و از این روی کتاب را «ستینی» هم می‌گویند. بین سالهای ۶۹۳ تا ۷۰۵ هجری قمری، قطب الدین شیرازی کتاب درة التاج لفره الدباج مشهور به انموذج العلوم را به زبان فارسی، به نام امیر دباج، از حکام محلی گیلان که نسب خود را به ساسانیان می‌رسانیده است، تألیف کرد. کتاب مجموعه‌ای است

قتیه که تنظیم آن به گونه‌ای خاص است، یعنی تحت عناوینی چون قدرت، جنگ، شرافت، غذا و زن آمده است. کتاب دیگری که در حکم يك دایرة المعارف از اهمیت زیادی برخوردار است، رسائل اخوان الصفا است. اخوان الصفا و خلان الوفا گروهی از حکما و دانشمندان ایران بودند که در قرن چهارم کوشیدند تا حکمت یونانی و دین اسلام را بهم نزدیک کنند. اینان برای آنکه بتوانند فارغ از مخالفت اهل دین و فلسفه به نشر عقاید خود موفق شوند، رسالاتی بی ذکر نام مؤلف می‌نوشتند. در این رسائل تمایل اخوان الصفا بیشتر به عقلای یونان و فلسفه اسلام و هند است. نام هرمس و فیثاغورس و سقراط و افلاطون و ارسطو غالباً در این رسائل آمده و نسبت به آنان رعایت بزرگداشت و اکرام شده است. رسائل اخوان الصفا شامل تمام مسائل علوم منطقی و ریاضی و طبیعی و الهی و حکمت عملی است و با دقت در مطالب آنها دریافته می‌شود که نویسندگان این رسائل پس از تدقیق وامعان نظر در مسائل فوق و با علم و افر به نوشتن آنها دست زده و در بسیاری از موارد به تطبیق عقاید و اصطلاحات فلاسفه با اصطلاحات و اصول دینی و تأویلاتی در آنها مبادرت کرده‌اند. این رسائل به چهار قسمت تقسیم شده‌اند:

۱. رسائل ریاضیه تعلیمیه، شامل چهارده رساله؛
  ۲. رسائل جسمانیه طبیعییه، شامل هفده رساله؛
  ۳. رسائل نفسانیه عقلیه، شامل ده رساله؛
  ۴. رسائل ناموسیة الهیه و شرعیة دینییه، شامل یازده رساله.
- در پایان این رسالات يك رساله که جامع تمام مسائل مذکور در رسالات فوق است آمده و در مقدمه آنها هم يك رساله در شرح مطالب هر رساله و دسته‌بندی و غرض از تألیف آنها قرار داده شده است و بنابراین مجموع همه این رسالات به ۵۴ می‌رسد.
- از رسائل اخوان الصفا، نسخ خطی متعدد باقی است و ترجمه تمام آنها به زبان فارسی در سال ۱۳۰۱ هجری (مطابق ۱۸۸۴ میلادی) در بمبئی چاپ شده است. همه رسالات با مقدمه مختصری شروع می‌شود در اینکه قصد از تحریر آن چیست و در این باب قبلاً چه گفته‌اند، یا در رسائل دیگر چه خواهند گفت و یا برای تکمیل مطالب آن به کدام يك از رسائل باید مراجعه کرد. با این حال بسیاری از مطالب در این رسالات مکرر است. گاه این مواد مکمل یکدیگرند و گاه موردی از موارد دیگر تلخیص شده و همین امر باعث شده که برای اطلاع از مقاصد اخوان در مسئله‌ای خاص باید به همه این موارد مراجعه و در آنها دقت کرد. بر روی هم نظرهای مخالف در مسئله واحد کمتر در رسائل اخوان الصفا

در منطق، حکمت طبیعی، حکمت ریاضی و الاهیات و به یک تعبیر، نوعی دایرة المعارف فلسفی است به زبان فارسی. مؤلف در تدوین آن، غیر از تحریرات قدیم ریاضی و کتب ابن سینا، از تصنیفات شیخ اشراق و شاگردان او نیز ظاهراً استفاده کرده است. قسمت عمده کتاب (نه تمام آن)، در دو بخش و روی هم رفته هشت جزو، بین سالهای ۱۳۱۷ و ۱۳۲۴ هجری شمسی در تهران چاپ شده است.

دیگر از دایرة المعارفهای قدیمی کتاب *نفائس الفنون فی عرائس العیون* از شمس الدین آملی است، درباره شرح موضوعات علوم. این کتاب حکم دایرة المعارف جامع و مفصلی در علوم قدیم دارد که مؤلف، آن را با نهایت تبحر و دقت نوشته و در همه ابواب چنانکه باید از عهده کار دشوار خود بر آمده و مطالب غامض علمی را با انشائی درست و متقن به صراحت و روشنی ادا کرده است. انشاء علامه آملی در این کتاب به شیوه عمومی منشآت علمای علوم در قرن هفتم و هشتم است؛ یعنی اصطلاحات و تعبیرات و نحوه توضیح مطالب در آن به همان صورتی است که در کتب علمی زمان که به عربی نوشته می شده است ملاحظه می شود، همان شیوه ای که در آثار خواجه نصیرالدین طوسی و علامه قطب الدین شیرازی هم می بینیم.

تألیف این کتاب را مؤلف به سال ۷۳۶ هجری آغاز نموده و بعد از سال ۷۴۲ آن را به نام شاه شیخ ابواسحق اینجو به انجام برده و در قسمت تاریخ آن وقایع را تا مرگ سلطان ابوسعید به سال ۷۳۶ امتداد داده است. *نفائس الفنون* متضمن بحث در هفتاد و پنج علم از علوم اوایل و هشتاد و پنج علم از علوم عهد اسلامی است و تاکنون سه بار به چاپ رسیده است.

آملی پیش از شروع به بحث درباره اقسام علمی که نام برده ایم مقدمه ای مشتمل بر سه فایده ترتیب داد، «یکی بیان شرف علم، دوم تقسیم علوم، سیم در ترتیب کتاب» و آن «فایده» که در تقسیم علوم است با آنکه کوتاه است، برای شناخت نظر قدما درباره علوم و تقسیمات آن سودمند به نظر می آید. بعد از این مقدمه شمس الدین به بحث درباره «علوم اواخر، متضمن هشتاد و پنج علم که آن بررسی و شش فن نهاده شده» و سپس درباره «علوم اوایل متضمن هفتاد و پنج علم که آن بررسی و سه فن نهاده شده» قیام کرده و هر فن را به فصولی تقسیم نموده است. از دیگر دایرة المعارفهای اسلامی می توان از *مفتاح السعادة* اثر احمد طاش کوپری زاده (۹۰۱-۹۶۸ هجری قمری) زندگینامه نویس و دایرة المعارف نویس مشهور عثمانی نام برد. *مفتاح السعادة*

دایرة المعارفی است در علوم و فنون، به زبان عربی که کمال الدین طاش کوپری زاده (بسر مؤلف) آن را در اوایل قرن یازدهم به ترکی ترجمه کرد. از دیگر دایرة المعارفهای ایرانی، می توان از *انموذج العلوم* جلال الدین دوانی (قرن نهم)، *انموذج العلوم* قاضی نورالله شوشتری (قرن دهم)، *دانشنامه شاهی* محمد امین استرآبادی (قرن یازدهم)، *بحار الانوار* محمد باقر مجلسی (قرن یازدهم)، که می توان آنرا دایرة المعارف شیعه نامید، و بالأخره *کشف اصطلاحات الفنون* محمد علی بن علی تهانوی (قرن دوازدهم) نام برد. *کشف اصطلاحات الفنون* کتابی است به فارسی و عربی، در تعریف و شرح اصطلاحات رایج در علوم و کتب علمی و ادبی و اسلامی و یکی از مهمترین و وسیعترین دایرة المعارفها در میان کتابهای مؤلفان اسلامی بشمار می رود. تهانوی که از فضلی مذهب حنفی هندی است، در تدوین این کتاب، مجموعه ای از کتابهای علمی و ادبی و فرهنگنامه های علمی پیش از خود را مورد نظر داشته است و عین عبارت مؤلفان را، اغلب با ذکر نام کتاب مرجع، نقل می کند. چاپ کامل کتاب در سال ۱۸۶۲ از طرف انجمن آسیایی بنگال در کلکته صورت گرفته است که عیناً در تهران افست شده است.

تدوین دایرة المعارف - با ضوابط امروزی - در ایران شروع تدوین دایرة المعارف، با ضوابط امروزی، در ایران از آغاز قرن حاضر است. در سال ۱۳۱۷، مرحوم سعید نفیسی، برحسب قرار دادی با وزارت فرهنگ وقت، به تألیف فرهنگنامه ای مشتمل بر لغات فارسی و اعلام ایرانی و خارجی آغاز کرد و یک جلد از آن را نیز دبیرخانه فرهنگستان در تهران منتشر ساخت. لیکن به جهت آغاز جنگ جهانی دوم، این کار متوقف شد. در سال ۱۳۲۴، مجلس شورای ملی طبع و انتشار لغت نامه دهخدا را تصویب کرد. زنده یاد علی اکبر دهخدا در ضمن لغت نامه شرح اعلام تاریخی و جغرافیایی را وجهه همت خود قرار داد و زنده یاد محمد معین که پس از وی عهده دار کار لغت نامه شد، این رویه را ادامه داد. در لغت نامه دهخدا، خط فاصل میان لغت نامه و دایرة المعارف مشخص نشده است و از این جهت این اثر را می توان هم در رده دایرة المعارفها و هم در رده فرهنگها منظور کرد. هر چند مقالات اعلام لغت نامه یکدست نیست و در برخی از آنها اشکالاتی وجود دارد، لیکن این از ارزش کار ارزنده دهخدا نمی کاهد.

در سال ۱۳۲۷ حسن تقی زاده به گرد آوردن گروهی از

دایرة المعارف فارسی

به سرپرستی غلامحسین مصاحب

جلد اول

۱- س

۱۳۳۵

THE COLUMBIA-
VIKING DESK
ENCYCLOPEDIA

Compiled and edited at Columbia University

by the staff of The Columbia Encyclopedia

WILLIAM BRIDGWATER, Editor-in-chief

Third Edition

PUBLISHED BY THE VIKING PRESS
NEW YORK

دانشمندان محقق به منظور ترجمه و ویرایش اول دایرة المعارف اسلام همت گماشت. در این راه عباس اقبال، پرویز خانلری، عباس زریاب خونی، غلامحسین صدیقی، محمد معین، موسی عمید و عبدالحسین نوائی با او همکاری داشتند. هر چند عده ای از مقالات توسط این دانشمندان ترجمه شد، به سبب مشکلات گوناگون مقصود حاصل نشد و مقالات به مرحله چاپ نرسید.

در سال ۱۳۳۳ مؤسسه انتشارات فرانکلین تصمیم گرفت ترجمه دایرة المعارف يك جلدی «وایکینگ» از انتشارات دانشگاه کلمبیا را منتشر کند. سرپرستی تدوین این دایرة المعارف بر عهده زنده یاد غلامحسین مصاحب گذاشته شد. مصاحب در صدد برآمد که مواد مربوط به ایران را در ترجمه این دایرة المعارف گسترش دهد و پاره ای از مدخلها را که برای فارسی زبانان مفید تشخیص داده نمی شد حذف کند. این تصمیم به شرحی که در مقدمه کتاب آمده به ترجمه و تألیف مقالات به صورتی که مناسب استفاده فارسی زبانان باشد انجامید. بسیاری از علما و دانشمندان ایران از جمله احمد آرام، غلامحسین صدیقی، محمد معین، مهدی محقق، محمد جعفر محبوب با مصاحب همکاری داشتند. فرانکلین در آن زمان علاوه بر کار دایرة المعارف فارسی، کار تدوین يك فرهنگ لغات فارسی را نیز به سرپرستی زنده یاد مجتبی مینوی شروع کرد. در ابتدا قرار بود که دایرة المعارف فارسی در دو مجلد منتشر شود، لیکن در سال ۱۳۴۵ به جهت اختلاف مصاحب با مدیریت وقت فرانکلین و نگرانی او از اینکه دفتر دایرة المعارف فارسی به بنیاد فرهنگ ایران که توسط پرویز خانلری تأسیس شده بود واگذار شود، وی را برآن داشت که جلد اول را که حاوی مقالات (الف - س) بود منتشر کند. تنظیم دایرة المعارف فارسی الفبایی است و نخستین دایرة المعارف به زبان فارسی است که ضوابط دقیق دایرة المعارف نویسی نوین در آن رعایت شده است و ارجاعات لازم هم به صورت مستقل و هم به صورت درون مقالات (با استفاده از حروف هشت سیاه) در آن به کار رفته است و همه اینها حکایت از روح علمی و جدیت و پشتکار مصاحب دارد. اگر این کتاب را با ترجمه عربی دایرة المعارف وایکینگ که توسط فرانکلین قاهره منتشر شده مقایسه کنیم، برتریهای این اثر را به وضوح خواهیم دید. از آن جمله است تلفظ مدخلها، ارائه معادل انگلیسی یا فرانسو مدخلها (بخصوص در مورد مدخلهای علمی) و ارجاعات. همچنان که مصاحب در مقدمه اثر گفته این نخستین بار بود که در ایران کوشش شد تا نظامی برای مراحل و مسائل مختلف مربوط به دایرة المعارف - از قبیل ضبط عناوین،

تنظیم مقالات، ضبط تلفظ‌ها، علامات اختصاری، نقطه گذاری، نقل اعلام خارجی به زبان فارسی، ارجاعات و غیره - وضع شد و در سراسر کتاب از آن نظام پیروی شد. در سال ۱۳۵۰ از پی اختلاف با مدیریت فرانکلین، مصاحب از کار سرپرستی دایرة المعارف فارسی کناره گیری کرد و رضا اقصی جای وی را گرفت. در سال ۱۳۵۹ قسمت اول از جلد دوم این کتاب حاوی مقالات (س - ل) به سرمایه انتشارات امیر کبیر - که امتیاز نشر این کتاب و سازمان کتابهای جیبی را از فرانکلین خریده بود - منتشر شد. امید است تا پایان سال ۱۳۶۱ با انتشار قسمت دوم جلد دوم و همچنین نمایه تفصیلی، انتشار نخستین دایرة المعارف فارسی با حدود ۴۰/۰۰۰ عنوان به پایان رسد. امیدواریم انتشارات امیر کبیر تعهدی را که مصاحب در مقدمه جلد اول کرده انجام دهد و یک ضمیمه (شامل ارجاعات بسیار متعدد که در ضمن تألیف کتاب فراهم شده است، و نوسازی بعضی از اطلاعات و مقالات مندرج در کتاب که در دوره تألیف و چاپ کتاب تغییرات یا تحولات اساسی در آنها راه یافته است و اصلاحات دیگر) نقشه‌های جغرافیایی و خاصه جغرافیای تاریخی ایران، فرهنگ دو زبانی (فارسی به انگلیسی و انگلیسی به فارسی)، اصطلاحات و کلمات نوساخته و جز آن که در کتاب به کار رفته است و از همه مهمتر، ضبط فارسی قریب ۱۵۰۰۰ اسم شخص خارجی، را منتشر کند.

یونسکوی تهران - وابسته به سازمان یونسکو - در سالهای ۱۳۴۲ - ۱۳۴۳ شمسی، کتاب *ایران‌شهر* را در دو جلد منتشر کرد. این کتاب دایرة المعارفی اختصاصی درباره ایران است و کار تهیه و تدوین آن از سال ۱۳۳۸ شروع شد و تا سال ۱۳۳۹ را در بر می‌گیرد. *ایران‌شهر* در چهار باب تنظیم شده: (۱) جغرافیای طبیعی و انسانی؛ (۲) تاریخ سیاسی و فرهنگی؛ (۳) سازمانهای اداری و اجتماعی، و (۴) اقتصاد و عمران ایران که هر باب حاوی مقالات بسیار طولانی است. در پایان جلد دوم یک نمایه تفصیلی برای هر دو جلد منظور شده است.

در سال ۱۳۴۸ به احسان یارشاطر پیشنهاد شد تا دایرة المعارف اسلام را به فارسی ترجمه و آماده نشر نماید. ویرایش اول دایرة المعارف اسلام شامل مواد راجع به جغرافیا، تاریخ، نژاد شناسی، عقاید و مذاهب و زندگینامه مشاهیر اقوام مختلف اسلامی است که مقالات مختلف آن را در هر موضوع غالباً شرق شناسان معروف متخصص در آن موضوع نوشته‌اند. این کتاب در چهار جلد، در سالهای ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۶ منتشر شد. این

ویرایش به زبانهای انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، تحت نظر شرق شناسان معروفی چون هوتسما، آرنلد، باسه، هارتمان، ونسینک، گیپ، هفینگ و لوی پروونسال و با همکاری محققانی چون بار - تولد، گولد تسیهر، نیکلسن، بروکلیمان، ماسینیون و مینورسکی و تحت نظارت اتحادیه بین المللی آکادمیا و تا حدی به کمک آکادمی سلطنتی هلند منتشر شد. ضمایم ویرایش اول در سالهای ۱۹۳۴ - ۱۹۳۸ انتشار یافت. نسخ ویرایش اول خیلی زود نایاب شد. در سال ۱۹۵۳ منتخبی از مقالات تحت عنوان خلاصه دایرة المعارف اسلام انتشار یافت. ویرایش دوم این دایرة المعارف به منظور تکمیل مطالب آن از سال ۱۹۵۰ شروع شد و جز اول در سال ۱۹۵۴ و جلد اول آن در سال ۱۹۶۰ منتشر گردید.

به هر حال، احسان یارشاطر با شروع ترجمه دایرة المعارف اسلام به فارسی به نقایص این کتاب از لحاظ ایران پی برد و به ناچار به ترجمه و تألیف *دانشنامه ایران و اسلام* پرداخت. مباحث *دانشنامه ایران و اسلام* بشرح زیر است:

۱- مباحث عمومی. به هر یک از وجوه تاریخ و تمدن و علوم ایران و اسلام مقاله‌ای جامع اختصاص خواهد یافت. مقالات مربوط به اسلام از دایرة المعارف اسلام ترجمه خواهد شد ولی در مورد ایران مقالات تازه تألیف خواهد شد. در صورتی که تألیف یک مقاله از عهده یک نفر خارج باشد، طبعاً اجزای مختلف مقاله به قلم مؤلفان جداگانه خواهد بود. از آن جمله است مقالات باستانشناسی و یا نجوم که علاوه بر بررسی مسائل عمومی در یک مقاله شامل یک سلسله مقالات از مشاهیر آن رشته و یا اماکن باستانشناسی در ردیف الفبایی خود خواهد بود.

۲- اعلام تاریخی. اعلام تاریخی شامل زندگینامه مشاهیر ایران و اسلام که در گذشته باشند خواهد بود و در شرح حال هر یک از آنها علاوه بر نام و نسب و وقایع زندگی آن مرد یا زن به ذکر آثار و تعیین مقام نسبی افراد در رشته خود و نیز نقد عینی نتایجی که بر آثار آنان مترتب است نیز خواهد پرداخت.

۳- اعلام جغرافیایی. اعلام جغرافیایی شامل اسامی کشورها، شهرها، ایالات، بخشها، دهات، رودها، کوهها و دیگر تقسیمات جغرافیایی یا طبیعی که از اعتباری در خور توجه برخوردار باشند خواهد بود.

۴- مصطلحات فنی. تعریف لغات از مقوله دانشنامه خارج است لیکن اگر اصطلاحاتی حاکی از طرز خاص اندیشه و تفکر ملتی باشد در این دانشنامه منظور خواهد شد، از آن جمله مقرنس در معماری، ماهی درهم در «قالیافی» باسه در «فن چاپ» و یا

جلد سوخته «در صحافی».

احسان یارشاطر در زمینه‌های ضبط عناوین مقالات دانشنامه (خواه مقالات تألیفی خواه مقالات ترجمه شده از دایرة المعارف اسلام)، شیوه خط و زبان، نقطه گذاری، تلفظ کلمات و دیگر مسائل در مقدمه دانشنامه ایران و اسلام به تفصیل صحبت کرده است و اشکالات دایرة المعارف اسلام را مطرح کرده است، از آن جمله توجه بیش از حد متعارف به آنچه مربوط به ملل ترك زبان می شود و یا کوتاهیایی که در مورد ایران شده است. «مثلاً از رجال دوره قاجار حتی نام امیرکبیر در این دایرة المعارف نیامده و در میان شخصت تن احمد که در آن عنوان شده، نام احمد شاه قاجار دیده نمی شود و یا در حالی که مقاله بسنی پانزده صفحه و مقاله ارمنستان شانزده صفحه و مقاله آچه نه صفحه از صفحات دایرة المعارف را گرفته است، آذربایجان ایران و شوروی مجموعاً بیش از دو صفحه تفصیل ندارد. کوشش شده است تا با تألیف مقالات در مورد ایران باستان و با بازنویسی پاره ای از مقالات، نواقص دایرة المعارف اسلام را جبران نماید.»

تاکنون نه جزو از دانشنامه ایران و اسلام به سرمایه بنگاه ترجمه و نشر کتاب منتشر شده است. نظم آن الفبایی است و مقالات دارای امضا و کتابشناسی است.

انواع دایرة المعارفها

دایرة المعارفها را از دیدگاههای گوناگون می توان تقسیم کرد: الف- از نظر گستره. از این نظر دایرة المعارفها را می توان به دو گروه تقسیم کرد.

۱) دایرة المعارفهای مفصل که به صورت مجموعه ای چند جلدی منتشر می گردد و می کوشد که تا حد امکان تمام موضوعاتی را که در زمینه کارش است در بر بگیرد، مانند دایرة المعارف بریتانیکا، دایرة المعارف امریکانا و یا دایرة المعارف علوم کتابداری و دانش رسانی.

۲) دایرة المعارفهای مختصر که عموماً در يك یا دو جلد منتشر می شوند و قیمت آنها نیز ارزانتر است و بطور کلی به درد استفاده در منازل، محل کار و یا کتابخانه های کوچک و پاسخگویی سنوال فوری مرجع می خورد مانند دایرة المعارف فارسی.

ب- از نظر شمول. از این دیدگاه نیز دایرة المعارفها را به دو گروه تقسیم می کنند:

۱) دایرة المعارفهای عمومی. در تدوین این نوع دایرة المعارفها (خواه مفصل باشد و خواه مختصر) کوشش می شود

که در هر زمینه یا موضوع دانش بشری اطلاعاتی- اگر چه در چند سطر- در اختیار مراجعه کننده قرار دهد. در تدوین این نوع دایرة المعارفها دو عامل سن و تأکید ویراستار نقش مهمی دارد. مثلاً دایرة المعارفهای کودکان، مانند جهان کتاب بیشتر در ارتباط با برنامه های درسی کودکان است و نتیجتاً مطالب این نوع دایرة المعارفها در مقایسه با دایرة المعارفهای بزرگسالان، چون بریتانیکا، برای دانش آموزان دبیرستانی از عمق بیشتری برخوردار است. از سوی دیگر در دایرة المعارفهای عمومی تأکید ویراستار، بر جنبه یا جنبه های خاصی، از اهمیت ویژه ای برخوردار است. مثلاً در دایرة المعارف بزرگ شوروی تأکید ویراستار بر مارکسیسم- لنینیسم است. ممکن است دایرة المعارفی بر علوم و دایرة المعارف دیگری بر ادبیات تکیه داشته باشد. در واقع تخصیص فضای لازم برای مقالات نتیجه این تأکید است.

۲) دایرة المعارفهای اختصاصی. این گروه از دایرة المعارفها پاسخگوی نیاز متخصصان است و مقالات آن بسیار تخصصی و عمیق است. دامنه دایرة المعارفهای اختصاصی از عنوان آنها معلوم می شود. این نوع دایرة المعارفها را می توان به دو دسته تقسیم کرد. نخست دایرة المعارفهای موضوعی که در زمینه خاصی از دانش بشری تهیه و تدوین شده باشند، مانند دایرة المعارف فلسفه و یا دایرة المعارف علوم کتابداری و دانش رسانی. دوم دایرة المعارفهایی که از نظر جغرافیایی محدود به سرزمین یا منطقه ای خاص است، مانند ایرانشهر که مطالب آن به محدوده جغرافیایی ایران تعلق دارد.

ج- از نظر سطح. از نظر سطح و با توجه به سن مراجعان، دایرة المعارفها را می توان به چند گروه تقسیم کرد:

۱) دایرة المعارفهای کودکان. بطور کلی انتخاب دایرة المعارف برای کودکان پنج تا نه ساله به مراتب مشکلتر است تا گروههای سنی بالاتر. بهترین نمونه این نوع دایرة المعارفها در زبان انگلیسی عبارت اند از: کتاب نوین دانش^۳، دایرة المعارف جوانان بریتانیکا^۴ و دایرة المعارف کتاب طلایی^۵ که از دو کتاب قبلی فقیرتر است. کتاب نوین دانش با هفت میلیون کلمه حدود ۸۰۰۰ مدخل را در بر می گیرد، در حالی که دایرة المعارف جوانان بریتانیکا با شش میلیون کلمه، ۴۰۰۰ مدخل و کتاب طلایی با يك میلیون کلمه فقط ۱۲۰۰ مدخل را در بر می گیرد. از نظر تصویر هم کتاب نوین دانش دو برابر دایرة المعارف جوانان بریتانیکا و چهار برابر کتاب طلایی مصور است. از نظر سبک، دامنه، اعتبار، زمان هم کتاب نوین دانش از دو دایرة المعارف دیگر سر است. البته از

نظر زبان بریتانیکا به مراتب آسانتر است. تنها امتیازی که می‌توان برای کتاب طلایی در نظر گرفت، قیمت آن است که از دو دایرة المعارف دیگر به مراتب ارزانتر است.

در ایران، دایرة المعارف مناسبی برای کودکان وجود ندارد. در سال ۱۳۴۶، سازمان کتابهای جیبی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین ترجمه دایرة المعارف کتاب طلایی را در هفده جلد با عنوان فرهنگنامه منتشر کرد. سرپرستی ترجمه و تنظیم این فرهنگنامه با رضا اقصی بوده است. فرهنگنامه نمونه کامل يك دایرة المعارف نامناسب و حتی بد برای کودکان ایران است. زیرا این دایرة المعارف ترجمه يك دایرة المعارف آمریکایی است که همانطور که گفته شد، دایرة المعارف بسیار ضعیفی است و به هیچ وجه مناسب کودکان ایرانی و نیاز آنها نیست. به عنوان مثال، در حالیکه پنجاه ایالت آمریکا را به طور مفصل معرفی می‌کند، درباره بسیاری از کشورهای آسیایی و آفریقایی بیش از چند سطر مطلب ندارد. هرچند برای رفع این نقیصه - بخصوص در مورد ایران - جلد هجدهمی ویژه ایران تهیه و منتشر شده، لیکن متأسفانه مطالب این جلد، جامع و کافی برای ایران نیست و دارای نقایص بسیار زیاد است تا حدی که در پاره‌ای از موارد با پیشداوری ذهن کودکان را از اندیشیدن باز می‌دارد و حتی منحرف می‌کند، مثلاً در مقاله ادبیات فارسی درباره شعر نو می‌نویسد: «... کم‌کم وزن و قافیه نیز مزاحم تشخیص داده شد و شعرهایی با مصرعهای کوتاه و بلند و بی‌وزن، یا در حقیقت وزن آزاد به ظهور رسید. اندک اندک قافیه نیز از شعر رخت بریست تا آنجا که کاغذها با عبارات نادرست و خارج از سیاق دستور زبان فارسی و مطالب بی‌سرو و ته و نامفهوم به نام شعر سیاه شد.»

۲) دایرة المعارف مدارس. در ایران دایرة المعارف معتبر و دقیقی برای دانش‌آموزان مدارس - بخصوص دانش‌آموزان دبیرستانی - وجود ندارد، آنچه در چند سال اخیر در این زمینه منتشر شده، بیشتر کتابهای اطلاعات عمومی و دانستنیهاست. بهترین نمونه این قبیل دایرة المعارفها، دانش بشر از مهدی تجلی‌پور است.

۳) دایرة المعارف بزرگسالان. نمونه‌های دایرة المعارفهای بزرگسالان، مانند بریتانیکا، آمریکانا، دایرة المعارف فارسی و... قبلاً معرفی شد. همانطور که گفته شد این دایرة المعارفها از نظر سبک نگارش و زبان و گاه سطح با یکدیگر اختلاف دارند.

دوازدهم نظر هدف. هدف دایرة المعارف با نیاز مراجعه‌کنندگان به آن رابطه مستقیم دارد. دایرة المعارفها را در ارتباط با نیاز

مراجعان به چند گروه می‌توان تقسیم کرد:

۱) آنهایی که برای یافتن پاسخ سئوالهای ساده و سردستی مورد استفاده قرار می‌گیرند. طبیعتاً سؤال نیز بسیار ساده است، از قبیل چه کسی؟ چه وقت؟ کجا؟ و چطور؟ مانند دایرة المعارفهای مختصر غربی و یا دایرة المعارف فارسی.

۲) آنهایی که برای یافتن پاسخ تخصصی مورد استفاده قرار می‌گیرند. مانند دایرة المعارفهای تخصصی که پاسخگوی سئوالات ساده و سردستی نمی‌تواند باشد. مقالات این دایرة المعارفها از عمق بسیار زیادی برخوردار است. به همین جهت در پاره‌ای از این دایرة المعارفها، در آخر مقالات، کتابنامه‌هایی شامل کتابها یا مقالات مفید در آن زمینه آمده است که می‌تواند راهگشای تحقیق و پژوهش متخصص آن علم باشد، مانند دایرة المعارف بزرگ علوم اجتماعی (در ۱۷ جلد).

۳) دایرة المعارفهایی که اطلاعات آنها به گونه‌ای است که هم به درد متخصص و هم به کار دانشجویان سالهای اول دانشگاه می‌خورد و مقالات آنها نسبتاً مفصل است، مانند آمریکانا.

۴) پاره‌ای از دایرة المعارفها، علاوه بر وظیفه ارجاعی و پاسخگویی به سئوالات، وظیفه آموزشی نیز برعهده دارند، از آن جمله است ایرانشهر و جلد اول دایرة المعارف بریتانیکا (پرویدیا) و ۱۹ جلد ماکروپدیای این دایرة المعارف که وصف آنها در پیش رفت.

۵) از نظر نظم. اگر از نظر تاریخی به دایرة المعارفها نگاه کنیم، تنظیم آنها متفاوت بوده است. در زمان حاضر، تنظیم دایرة المعارفها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. دایرة المعارفها به صورتهای زیر تنظیم می‌شوند:

۱) الفبایی. امروزه اکثر دایرة المعارفها دارای نظم الفبایی هستند، البته تنظیم الفبایی نیز اشکالات زیادی دارد. «آ» و «ا» را باید درهم ادغام کرد (مانند دایرة المعارف فارسی) و یا آنها را دو حرف مجزا به حساب آورد (مانند دانشنامه ایران و اسلام)، همچنین مسائلی چون همزه و تشدید و امثال اینها چگونه باید حل شود. موضوع دیگر در دایرة المعارفهایی که به صورت الفبایی تنظیم می‌شوند طول مقالات است، مثلاً طول مقالات در دو دایرة المعارف آمریکانا و بریتانیکا (ویرایش چهاردهم)، اگرچه هر دو نظمی الفبایی دارند متفاوت است.

۲) رده‌ای. پاره‌ای از دایرة المعارفها بصورت رده‌ای تنظیم می‌شوند، یعنی مطالب هر رده به صورت مستقل و مفصل تهیه می‌شود و آنگاه این رده‌ها در يك نظم الفبایی به دنبال هم می‌آیند

مانند ایرانشهر. تدوین يك نمایه مفصل برای استفاده هر چه بیشتر از مطالب این دایرة المعارفها ضروری است.

۳) موضوعی. امروزه کمتر دایرة المعارفی است که به صورت موضوعی تنظیم شود، حتی دایرة المعارفهای تخصصی هم نظم الفبایی دارند. در نظم موضوعی، مطالب هر موضوع، در تحت موضوعات بزرگتر گردآوری می‌شوند و آنگاه این موضوعات به ترتیب منطقی پشت هم قرار می‌گیرند. عموماً این نوع دایرة المعارفها نیاز به يك فهرست مندرجات و نمایه دارند. نمونه این نوع دایرة المعارفها، دایرة المعارف جوانانی است که قرار است تا پایان سال ۱۳۶۰ از طرف انتشارات امیرکبیر منتشر شود.

نکته مهم این است که تنظیم مواد و مقالات دایرة المعارف مناسب و مطابق با هدفهای اولیه و نیاز مراجعان آن باشد و بعلاوه هر چهار نوع این دایرة المعارفها نیاز به نمایه‌ای تفصیلی برای دستیابی سریعتر و بهتر به مطالب دارد.

ارزیابی دایرة المعارفها

همانطور که گفته شد، دایرة المعارفها بیش از سایر کتابهای مرجع، در کتابخانه کاربرد دارند، لذا ارزیابی آنها از اهمیت زیادی برخوردار است و کتابدار مرجع در تهیه این گروه از کتابهای مرجع باید دقت زیادی به عمل آورد. به تبعیت از فرانسسیس چه نی' ضوابط ارزیابی دایرة المعارفها را به صورت زیر در شش مقوله می‌توان خلاصه کرد:

اول. سابقه نشر

الف. تاریخ ویرایش اول، تاریخ حق مؤلف، و تاریخ آخرین ویرایش دایرة المعارف مورد ارزیابی چیست؟ روزآمد بودن دایرة المعارف از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

ب. آیا این دایرة المعارف اثر جدیدی است، یا خلاصه شده، و یا تجدیدنظر شده ویرایش قبلی است؟

ج. در صورتی که خلاصه شده است، چه ضوابطی برای انتخاب مقالات به کار گرفته شده، و چه جرح و تعدیلهای یا تجدید نظرهایی به کار رفته و بعلاوه چه موادی به مجموعه اضافه شده است؟

د. در صورتی که اثر تجدیدنظر شده، تجدیدنظرها و نقشه‌ها و تصاویر تا چه اندازه روزآمد شده‌اند.

ه. آیا این دایرة المعارف از طریق تجدید نظر مداوم، سالنامه‌ها یا طرق دیگر بطور دائم روزآمد نگه داشته می‌شود؟

دوم. اعتبار

اگرچه اعتبار یکی از ضوابط مهم ارزیابی است، لیکن بررسی آن بطور جدا از سایر ضوابط بی‌معنی است.

الف. ناشر. تعداد ناشران دایرة المعارف محدود است و اکثر آنها آمریکایی هستند. ناشر یکی از مهمترین معیارهای ارزیابی است، و فقط ناشران بزرگ که بنیه مالی قوی دارند قادر به تهیه و انتشار دایرة المعارف هستند. زیرا دایرة المعارف نیاز به ویرایش مداوم دارد و در فواصل معینی ویرایش جدید آنها باید منتشر شود و چه بسا با انتشار ویرایش جدید نسخه‌های ویرایش قبلی غیرقابل فروش شود. از این رو ناشر متحمل ضرر و زیان مادی زیادی خواهد شد. انتشار دایرة المعارف حیثیت ناشر را بالا می‌برد، به همین جهت رقابت بسیار سخت و فشرده‌ای بین بزرگترین ناشران دایرة المعارف وجود دارد. کسب رقابت ناشران دایرة المعارفها را به رقابت صاحبان کارخانجات بزرگ اتومبیل‌سازی تشبیه می‌کند، به طوری که اگر یکی از ناشران دایرة المعارف از طلقهای سه بعدی رنگی در کتاب خود استفاده کند ناشران دیگر نیز به او تاسی خواهند جست. همچنین باید تعیین شود که آیا ناشر دایرة المعارف مورد نظر قبلاً کتابهای مرجع، بخصوص دایرة المعارف، یا آثاری از این دست منتشر کرده است یا نه؟

ب. ویراستار و اعضای هیئت ویراستاری. یکی از بزرگترین معیارهای ارزیابی دایرة المعارف (و شاید مهمترین آنها) ویراستار یا ویراستاران آن است. ویراستار کسی است که شکل مادی دایرة المعارف، نظم و ترتیب آن، انتخاب مقاله‌ها، طول مقاله‌ها، جهت گیری مقاله‌ها و سبک نگارش (در صورتی که امکان‌پذیر باشد) نتیجه کوشش اوست. از این رو مسئولیت او بسیار مهم است، بخصوص در دایرة المعارفهایی که مقاله‌ها بدون امضاء چاپ می‌شود، مسئولیت ویراستار بسی سنگین‌تر است. به همین جهت ناشران در انتخاب ویراستار و سواس زیادی بخرج می‌دهند. مقدمه‌ای که ویراستار می‌نویسد در استفاده از دایرة المعارف بسیار مهم است:

۱) آیا دایرة المعارف صورت اسامی ویراستار و اعضای هیئت ویراستاری را درج کرده؟ و آیا وظایف خاص آنها مشخص شده است؟

۲) آیا ویراستاران این دایرة المعارف صلاحیت حرفه‌ای و یا تجربه چنین کاری را دارند؟ آیا آنها قبلاً در این زمینه آثاری انتشار داده‌اند، یا ویرایش کرده‌اند و یا در این زمینه تحصیلاتی دارند؟ آیا آنها در زمینه ویرایش از اعتبار لازم برخوردارند؟

ج- همکاران:

۱) آیا مقالات امضاء شده است و یا صورت اسامی همکاران در ابتدای دایرة المعارف درج شده است؟ آنچه منقد باید در نظر داشته باشد این است که اعتبار مقالات بدون امضاء الزاماً کمتر از مقالات امضاء دار نیست، لیکن حقیقت این است که مقالات باید امضاء شده باشند و یا صورت همکاران در دایرة المعارف آمده باشد.

۲) اگر صورت اسامی همکاران در دایرة المعارف آمده، آیا آنها با توجه به تجربه و سابقه کارشان صلاحیت نوشتن مقاله در آن زمینه را دارند؟ منقد باید با بررسی حیثیت حرفه‌ای و همکاریهای قبلی هر یک از همکاران دایرة المعارف در زمینه کارشان، صلاحیت و شایستگی آنها را بررسی و تعیین نماید.

۳) منقد باید به دقت پیشگفتار ناشر را در مورد اعتبار اثر بخواند و امضاهای مقاله‌ها را بررسی نماید. آیا در مجموعه‌های تجدید نظر شده، مقالاتی هستند که امضای معتبر داشته باشند، در حالی که در ویرایش قبلی فاقد امضاء بوده‌اند؟

سوم. دامنه و محدوده

الف. مهمترین منظور و هدف این دایرة المعارف چیست؟
۱) آیا هدف و منظور دایرة المعارف در مقدمه آن توضیح داده شده، و این هدف و منظور تا چه حد جامه عمل پوشیده؟ منقد باید بخاطر داشته باشد که هدف نقد و بررسی اثر نه از جنبه فروش بلکه به منظور ارزیابی خود اثر به عنوان یک مرجع در کتابخانه است. بهر صورت اگر هرگونه اختلافی میان ادعاهای ناشر و اثر وجود دارد بایستی توضیح داده شود.

۲) این دایرة المعارف در درجه اول برای چه گروهی و چه سطحی تدوین شده است؟ آیا وسعت و عمق مطالب، سبک نگارش، سازمان و نظم مواد و مطالب، و جنبه‌های جنبی جوابگوی نیاز مراجعه‌کنندگان اثر هست؟ به عنوان مثال در صورتی که دایرة المعارف برای کودکان تهیه شده، آیا مدخلها و مطالب در ارتباط با مطالبی هست که در مدارس تدریس می‌شود؟ اگر دایرة المعارف به منظور نیازهای عمومی و مردم عادی تهیه شده، آیا موضوعات عملی را تا حد لازم دربرمی‌گیرد؟

۳) آیا توازن در انتخاب به کار رفته - مثلاً مقالات مفصلتر برای موضوعات مهمتر و مقالات خلاصه برای آنهايي که از اهمیت کمتری برخوردارند.

ب. سازمان و نظم:

۱) نظم دایرة المعارف الفبایی است، یا رده‌ای است و یا موضوعی است؟

۲) اگر نظم الفبایی دارد، مواد مندرج در هر موضوع کوتاه است یا گسترده است؟

۳) اگر نظم رده‌ای و یا موضوعی دارد، آیا بطور منطقی مرتب شده و یا اینکه رده‌های اصلی به صورت الفبایی پشت هم آمده‌اند؟ در این صورت آیا فهرست مندرجاتی که نظم را نشان دهد دارد یا نه؟

۴) آیا نظم یا سازمان مواد مطابق و مناسب هدفهای اولیه و نیاز مراجعان کتاب هست؟

ج- ارجاعات متقابل:

۱) آیا ارجاعات متقابل اثر بازیابی مطالب آن مؤثر هستند؟
۲) آیا ارجاعات متقابل بحد کافی در دایرة المعارف مورد نظر منظور شده‌اند؟

۳) آیا ارجاعات متقابل ارتباط مناسب و کافی میان مدخلها به وجود می‌آورد؟
د. نمایه:

۱) آیا دایرة المعارف مورد نظر دارای نمایه است؟ در صورتی که فاقد نمایه است، آیا ارجاعات متقابل و یا وسیله دیگری هست که جانشین آن شود؟

۲) چه نوع نمایه‌ای دارد؟ فی‌المثل فرهنگی، زده‌ای و یا نسبی است؟

۳) آیا این نمایه، کارآیی لازم برای بازیابی اطلاعات در مدخلها، نقشه‌ها، تصاویر و امثال آنها را دارد؟ با چند آزمایش می‌توان اثر را ارزیابی کرد.

۴) آیا این نمایه کافی است؟ آیا ارجاع کور دارد؟ با چند آزمایش می‌توان این مسئله را روشن کرد.

چهارم. وسعت و کیفیت مطالب

الف. متن:

۱) آیا شمول دایرة المعارف در زمینه‌های موضوعی با آنچه دامنه دایرة المعارف است تناسب دارد؟

۲) آیا دامنه دایرة المعارف بین‌المللی است؟ آیا حوادث، اسامی اشخاص و اماکن خارجی را به حد کافی دربرمی‌گیرد؟

۳) آیا مقالات از صحت کافی برخوردارند؟ آیا منابع یا ماخذ، در صورت لزوم ذکر شده‌اند؟

۴) در مسائلی که اختلاف نظر وجود دارد، آیا نظرگاههای

- مخالف بحد کافی بررسی و بازگو شده؟
- (۵) آیا هیچ نشانه‌ای مبنی بر تعصبات دینی، قومی، سیاسی، ملی در مقالات بچشم می‌خورد، در صورتی که چنین تعصباتی وجود دارد، منقد باید حدود آنها را روشن کند.
- (۶) آیا اطلاعات دایرة المعارف روزآمد است؟ آیا آخرین رویدادها و آمارها را دربر گرفته است؟
- (۷) آیا داده‌های آماری آن کافی و روزآمد است؟ آیا منابع آماری قید شده است؟ آیا این منابع آماری قابل اطمینان هستند؟
- ب. سبک نگارش: سبک نگارش نیز در ارزیابی دایرة المعارفها بسیار مهم است، زیرا همانطور که گفته شد، دایرة المعارف بعنوان يك مرجع دست اول برای پاسخگویی به نیاز مراجعان اهمیت بسیار زیادی دارد. نوشتن مقالات دایرة المعارف تکنیک و روش خاصی دارد. نویسنده باید علاوه بر ساده نویسی، در اختصار نیز بکوشد و سعی کند در حداقل فضا، حداکثر اطلاعات را به خواننده خود بدهد. سؤالاتی که برای منقد در این مورد وجود دارد عبارت‌اند از:

- (۱) آیا سبک نگارش به حد کافی روشن، قابل درک و جالب است؟
- (۲) آیا جملات از نظر ساخت جمله و واژگان مورد استفاده با نیاز مراجع کنندگان آن دایرة المعارف تناسب دارد؟ آیا واژه‌ها فنی و انتزاعی بطور روشن معنی شده‌اند؟
- ج. کتابشناسیها:
- (۱) آیا مدخلهای دایرة المعارف کتابشناسی دارند؟
- (۲) این کتابشناسیها چقدر روزآمد هستند؟
- (۳) محل کتابشناسیها در کجاست؟ در انتهای هر مقاله و یا بصورت دسته جمعی در پایان هر رده، یا موضوع؟
- د. تصاویر:
- (۱) چه نوع تصاویری برای دایرة المعارف در نظر گرفته شده است؟
- (۲) آیا این تصاویر از کیفیت خوبی برخوردار هستند؟
- (۳) آیا انتخاب این تصاویر برای توصیف و بیان متن مناسب است؟
- (۴) آیا این تصاویر در ارتباط با متن در جای مناسب منظور شده‌اند؟
- ه. نقشه‌ها:
- (۱) آیا نقشه‌های دایرة المعارف (مورد نظر) توسط سازمان صاحب صلاحیتی تهیه شده است؟

- (۲) آیا نقشه‌ها در متن آمده یا در قسمت جداگانه‌ای منظور شده؟
- (۳) چه نوع نقشه‌هایی برای کتاب در نظر گرفته شده: سیاسی، اقتصادی، طبیعی.
- (۴) آیا نقشه‌ها از نظر اندازه و قطع مناسب هستند؟
- (۵) آیا نقشه‌ها روزآمد و قابل اطمینان هستند؟

پنجم. مقایسه دایرة المعارف مورد نظر با ویرایشهای قبلی یا آثار مشابه.

الف. در صورتی که این دایرة المعارف تجدیدنظر شده باشد:

(۱) آیا تغییرات عمده‌ای در دامنه و هدف و نوع مراجعه کنندگان داده شده؟

(۲) آیا سطح و عمق مقالات به طور چشمگیری تغییر کرده است؟

(۳) آیا نظم آن دگرگون شده است؟

(۴) آیا قسمت جدیدی به آن افزوده شده، مانند نمایه تازه؟

(۵) آیا بحد کافی روزآمد شده است؟

(۶) آیا شکل ظاهری آن تغییر کرده است؟

ب. وضعیت این دایرة المعارف با دایرة المعارفهای مشابه آن، از نظر هدف، مراجعه کنندگان و قیمت چگونه است.

ششم. شکل فیزیکی

شکل خوب و مناسب که شامل اندازه کتاب، نوع حروف و نظم کلی اثر باشد، کمک بسیار سودمندی به خواننده یا مراجعه کننده خواهد کرد. مثلاً وجود تصاویر در پاره‌ای موارد کمک بسیار زیادی به خواننده می‌کند. اندازه کتاب نیز در استفاده آن مؤثر است. از آنجا که دایرة المعارف حاوی مقالات بسیار زیادی خواهد بود، قطع آن به اندازه کوچک یا جیبی غیر ممکن است، از طرف دیگر چون دایرة المعارف می‌بایستی به عنوان کتاب مرجع مورد استفاده قرار گیرد، انتشار آن در يك جلد و با قطع خیلی بزرگ نیز دست‌وپاگیر و غیر عملی خواهد بود. پس بهترین روش، انتخاب قطع نسبتاً بزرگ و بصورت مجموعه چند جلدی (در مورد دایرة المعارفهای مفصل) است. سؤالاتی که در این زمینه منقد با آن روبرو است عبارت‌اند از:

الف. صحافی آن چگونه است؟ آیا در موقع استفاده، بطور کامل باز می‌شود؟ آیا در عطف هر جلد، شماره یا حروف راهنما منظور شده است؟

16. Vincenzo maria coronelli
17. *Lexicon technium, or an Universal English Dictionary of Arts and Sciences*
18. Ephraim Chambers. 19. *Cyclopaedia*
20. John Mills 21. Paul de Gua de Malves
22. Denis Diderot 23. Zedler
24. *Universal Lexicon*
25. Andrew Boll
26. Colin Macfarquhar 27. William Smellie
28. Sears 29. Mortimer Adler
30. *Propaedia* 31. *Macropaedia* 33. *Micropaedia*
33. John L. Mckenzie 34. Sir Gavin de Beer
35. Carl Sagan 36. D. Cole
37. *New Book of Knowledge*
38. *Britanica Junior Encyclopaedia*
39. *Golden Books Encyclopaedia*
40. Frances Neel Cheney
41. W. Katz.

ب. آیا کاغذ آن از نوع مرغوب، نازک و محکم انتخاب شده است؟

ج. آیا نوع حروف و چاپ آن از نظر استفاده خوانا، مشخص و مناسب است؟

د. نحوه صفحه آرایی آن، بخصوص در مورد شکلها و نقشه ها چگونه است؟

1. Pling the Elder 2. St. Isidore 3. Rabanus Maurus
4. Herrad 5. Honorius Inclusus 6. *Imago mundi*
7. Vincent of Beauvais 8. Caxton
9. *Yung - lo ta tien* 10. Ringelberg of Basel
11. Johann Heinrich Alsted 12. Pierre Bayle
13. Louis moreri 14. *Le Grande Dictionnaire Historique*
15. *Dictionnaire historique et critique*

فلسفه را چگونه می بینم

کارل پوپر
ترجمه: فاضل ا. لاریجانی

مقاله ای مشهور و باروچ از دوست فقیدم فریدریش ویسمان^۱ دارای چنین عنوانی است: فلسفه را چگونه می بینم؟. در این مقاله مطالب بسیاری هست که قابل تحسین می دانم و با بسیاری از نکات آن نیز موافقت دارم، هرچند که رهیافت و روش من کاملاً با روش او فرق می کند.

ویسمان و بسیاری از همکارانش این را مسلم فرض کرده اند که فلاسفه قشر بخصوصی از مردمند، و فلسفه را نیز می توان فعالیت ویژه آنان پنداشت. آنچه را که او در مقاله اش سعی می کند به کمک مثالهایی نشان دهد، این است که چه چیزهایی از خصایص ممیزه يك فیلسوف است، و چه چیزهایی ویژگیهای ممیزه فلسفه را در مقایسه با سایر علوم از قبیل ریاضیات و فیزیک تشکیل می دهد. باین ترتیب، او مخصوصاً می کوشد که توصیفی از علائق و فعالیتهای فلاسفه آکادمیک معاصر، و معنایی که بتوان گفت اینان ادامه دهند راه فلاسفه گذشته اند، ارائه دهد.

همه این مطالب نه فقط بسیار جالب است، بلکه مقاله ویسمان تا حد زیادی از تعهد شخصی و حتی شور و شوق او را در فعالیتهای آکادمیک نشان می دهد. پیدا است او خود با تمام وجود يك فیلسوف است. فیلسوف به معنای این گروه خاص (از فلاسفه). و